

4. Розроблення типового положення про службу діловодства юридичної особи.

5. Державні архіви наголошують на необхідності підготовки галузевих переліків документів для промислових підприємств різних галузей, галузей освіти, молоді, сім'ї, спорту, у сфері земельних ресурсів, для закладів охорони здоров'я (стаціонарні, поліклінічні, амбулаторні, диспансерні, станції «швидкої допомоги», консультативно-діагностичні центри), для фінансових органів (фінансові та податкові інспекції, казначейські служби, органи пенсійного забезпечення).

6. Вирішення проблеми відбору цифрових (електронних) документів для архівного зберігання, зокрема аудіовізуальних.

7. Обґрунтування загальних вимог до ідентифікації електронних документів, аудіовізуальних документів, НТД в електронній формі, документів особового походження в електронній формі, електронних копій страхового фонду документації та електронних (цифрових) копій документів фонду користування для побудови загальногалузевої пошукової системи.

8. Розроблення системи взаємодії електронного документообігу та архівної системи України з ринком цифрових технологій Європейського Союзу у межах реалізації Програми European Digital Agenda Європейського Союзу (DAE), ініціатив України щодо інтеграції України до ринку цифрових технологій Європейського Союзу.

Лариса Левченко

НАРОДЖЕННЯ АРХІВІВ І ПРОФЕСІЇ АРХІВІСТА (СЕРЕДИНА IV – СЕРЕДИНА I ТИСЯЧОЛІТТЯ ДО Н. Е., МЕСОПОТАМІЯ)

Межиріччя Тигру і Євфрату, де зародилася людська цивілізація, процвітали у давнину легендарні царства Шумера, Аккада, Вавилонії, Ассирії, відоме кожній людині ще з шкільних уроків історії. Більш обізнані з історією Давнього Світу згадають, що перша система писемності, клинопис, створена шумерами, а досвідчені в архівній справі повідомлять, що перші архіви виникли саме в Месопотамії в сер. IV тис. до н. е. Людство дізналося про існування цих архівів і документів на глиняних «таблетках», що ними зберігалися, лише в першій пол. XIX ст. з праць археологів. Щоправда, як писав видатний американський архівіст Е. Познер, ассириологи спочатку не визнавали архівну природу цих документів і називали їх сховища бібліотеками, навіть уникали термінів «документ» і «архів», а архівісти, не звиклі мати справу з такими носіями документної інформації, взагалі не звертали на них увагу. Генеральний директор Пруської державної бібліотеки (Берлін, Німеччина) Ф. Мілкау першим встановив різницю між глиняними «таблетками» як бібліотечним матеріалом і глиняними «таблетками» як

архівними документами [1]. Його підтримав директор Інституту Близького Сходу (Лейден, Нідерланди) А. А. Кампмен, який 1940 р. на VI Фламандському конгресі із проблем книг і бібліотек виголосив доповідь «Архіви і бібліотеки на Близькому Сході» [2]. Справжнім проривом у визначенні природи сховищ глиняних «таблеток» стала праця Н. Шнайдера про «архівну систематику» Шумера і Аккада III династії Ура (бл. 2112–2003 рр. до н. е.), в якій автор чітко визначив головні характеристики архівів глиняних «таблеток» [3]. Згодом бельгійський асиріолог Г. Гуссенс у праці «Вступ до організації архівної справи у Передній Азії» [4] та засновник австрійського журналу «Архіви клинопису» Е. Ф. Вейднер [5] запропонували застосовувати під час розкопок суто архівний підхід до глиняних «таблеток», який мав на меті відновлення оригінальних колекцій. Аргументи на користь архівного підходу проаналізував і узагальнив директор Архівної школи Марбурга Й. Папріц [6]. Уперше питання про управління архівами, забезпечення фізичної збереженості, організацію використання документів у Месопотамії порушене Е. Познером [7]. Учений вважав фізичну природу носія інформації фундаментальним елементом, який забезпечив «виживання» архівів глиняних «таблеток». В архівах Месопотамії збереглося більше документів, ніж у всіх архівах середньовічної Європи загалом. Однак, не можна відкидати того факту, що в Месопотамії використовували й інші носії інформації, як-то: контейнери із токанами, дощечки зі слонової кістки, воскові та дерев'яні «таблетки». Зокрема, Т. Г. Боссерт довів, що шумери прийшли в Межиріччя зі сходу, де деревини було вдосталь, але в басейні Тигру і Євфрату через її брак їм довелося використовувати глину [8, р. 71–72.]. Важко припустити, скільки архівних документів утрачено через тлінні носії інформації та безперечно те, що глиняна «таблетка» була стандартним носієм для документування всіх процесів життєдіяльності месопотамської цивілізації. До регіону глиняної «таблетки» належали не лише землі Межиріччя, а й території Елама, Урарту, Хеттської імперії, Фінікії, егейські культури Кнососа, Пілоса, Мікен і Фів. У хронологічному вимірі культура глиняних «таблеток» проіснувала понад три тисячоліття.

Месопотамії властивий високий рівень бюрократизації суспільства. Шумери першими в історії людства створили величезні соціально-економічні конгломерації, функціонування яких було б неможливим без ефективного керування документаційними процесами в управлінській сфері. 90% досліджених «таблеток» несуть на собі економічні тексти. Відтак, це – архівні документи. Відповідно, писав Е. Познер, інституціональний статус більшості знайдених «таблеткових» зібрань як архівів не викликає заперечень. Звичайно, продовжив учений, можна дискутувати щодо пророцьких текстів, наприклад, із бібліотеки Ашшурбаніпала (Ніневія, VII ст. до н. е.). Однак, ці тексти тісно сполучені з урядуванням і переважніше мають ознаки документів, ніж літературних творів. Пророцтва сприймалися як керівництво до дій під час прийняття важливих управлінських рішень. Це не означає, що

бібліотек як таких не існувало у Давньому світі. Датський ассириолог і бібліотекар М. Вайтмайєр переконливо довів, що для контролю за бібліотечними зібраннями були розвинені специфічні методи, які значно відрізнялися від застосовуваних в архівах [9]. Важливі результати дослідження давніх архівів учені представили на 30-й Міжнародній зустрічі ассириологів «Клинописні архіви і бібліотеки» (Лейден, 1983 р.). У вступній статті К. Р. Вінхофа до збірки матеріалів зустрічі доведено, що давні архівісти дотримувалися «принципу походження» та систематизували документи в архівах за «архівними фондами», хоча й не вживали цих термінів. Вінхоф указав, що в архівній історії Месопотамії наявні приклади створення спеціалізованих історичних архівів, однак переважна більшість архівів зберігала документи з практичною метою. Архівісти, відбираючи документи для довготермінового зберігання, здійснювали експертизу цінності. Нецінні документи використовувалися як матеріал для спорудження будинків [10, р. 7]. Подальшого розвитку тема архівів Месопотамії набула під час реалізації міжнародного проекту «Корпус ново-ассирійських текстів» (1987–2010 рр.). Журнал «Державні архіви Ассирії» («State Archives of Assyria Bulletin») став форумом обміну думок для учасників проекту з різних країн. 2003 р. світ побачили результати проекту Оксфордського університету «Давні архіви і архівні традиції. Концепти зберігання документів у Давньому світі», під час якого на теоретичному рівні було розвинене поняття «архівні традиції» Давньої Месопотамії [18]. 2005 р. у Вероні відбувся спеціальний семінар «Архіви і адміністрація у Ново-Ассирійській імперії». Вчені довели, що на Давньому Сході документ відіграв важливу роль у процесах управління; архіви за статусом і кількісно перевищували бібліотеки; архівна справа була однією з провідних галузей життєдіяльності суспільства. Важливий вклад у дослідження архівів Месопотамії зробили вчені США (Інститут сходознавства Університету Чикаго), Франції, Німеччини, Великої Британії, які перекладали і публікували тексти документів із глиняних «таблеток». Звертаючись до цих досліджень, розглянемо організацію архівної справи в Месопотамії.

Переважне використання глиняних «таблеток» як носія інформації зумовило обов'язкове застосування уніфікованих технік для їх виготовлення та зберігання. Для виготовлення «таблеток» із глини канцелярії та архіви повинні були мати джерело води (наприклад глибокий колодязь, призначений для писарів, знайдено в «таблетковій кімнаті NT 12» у Німруді). Іноді «таблетки» після нанесення текстів висушувалися на сонці, проте зазвичай для закріплення текстів застосовувалося випалювання у спеціальних печах (піч із залишками «таблеток» відкрито К. Фр.-А. Шеффером у палаці Угаріту). Краї «таблеток» робили широкими, оскільки на них наносили анотацію документа. Хоча текст на «таблетці» після висушування неможливо було підробити, вживалися додаткові заходи для захисту документа, особливо

в комерційних стосунках. «Таблетка» із основним текстом вкладалася в глиняний конверт, на лицьову сторону якого наносився аналогічний текст.

Архівісти глиняних «таблеток» були добре обізнані з тим, що незагартована випалюванням «таблетка» може кришитися в гарячому кліматі Месопотамії, якщо не підтримувати в архівній будівлі належний вологісний режим. Наприклад, в архіві храму Еанни в Уруку підлога у сховищі виглядала як система низьких канавок із цегли, збудованих паралельно одна до одної таким чином, щоб у борознах між ними вода текла і випаровувалася. На думку Е. Познера, архівні будівлі, споруджені за Нововавилонського царства (626–539 рр. до н. е.) і перебудовані за Ахаменідів (539–331 рр. до н. е.) забезпечували збереженість документів лише завдяки «обладнанню для кондиціонування повітря» [7, р. 54, 56].

Архіви розміщували у спеціально збудованих або переобладнаних будівлях. Внутрішнє планування спеціальної архівної будівлі іноді представляло собою (Лагаш, Нузі і Сіппар) систему вузьких галерей, обладнаних глиняними стелажми (лавами) вздовж стін. У низці архівів були влаштовані дерев'яні стелажі (Ебла, Ур, Каніш, Богазкейський архів). Вони не збереглися, але їх наявність підтверджує зола в сховищах. З огляду на безпеку в архівних спорудах часто не було дверей і потрапляли до них лише через вхід із даху будівлі (наприклад, архів Гірсу). Архівні сховища опечатувалися печатками. К. Р. Вінхоф підкреслив, що для доступу до архіву померлого купця в Марі скликалася комісія із трьох незацікавлених осіб, які повинні були свідчити про наявність і зміст архівних документів [10, р. 12].

Е. Познер виокремив три види засобів для зберігання документів у сховищах: 1) ніші (архіви храму Набу в Хорсабаді, канцелярії асирійської імперської адміністрації в Німруді); 2) відкриті стелажі (Угаріт, Пілос, Ебла); 3) контейнери (корзини, бокси, сосуди) [7, р. 56–60]. Корзини (Марі) частково задовольняли вимоги забезпечення збереженості, оскільки не надавали документам реального захисту від несанкціонованого доступу. Бокси (Ур, Кносос, Пілос) виготовляли з дерева або глини із бронзовими петлями і ручками. Їх маркували написаними чорним чорнилом позначками. Сосуди або глиняні чани (Кіш) розташовували уздовж стін сховища. Крім того, в Німруді знайдено «таблетки» із отворами і мотузками в них. Це доводило, що «таблетки» підвішувалися на жердинах у вертикальному положенні.

Особлива увага приділялася пошуку документів. Коли архівісти ясно бачили надписи на «таблетках» (анотації на ребрі), вони здійснювали пошук документів без описів і топографічних покажчиків. Архівний покажчик знайдено в архіві у Нузі, а картотека очевидно існувала в архіві Німруда. Якщо ж «таблетки» не мали маркування (Богазкейський архів), для ідентифікації сукупності документів вивішувалися ярлики у формі «таблеток». У різних видах контейнерного зберігання ярлики також використовували як орієнтири у сховищах. За III династії Ура ярлики ідентифікували пакування як архівний контейнер; відображали тип

документів, уміщених до нього, та інформацію про відповідальну за створення документів посадову особу; показували крайні дати документів у контейнері. Попередню класифікацію документів здійснювали писарі у діловодстві, надписуючи на «таблетці» найменування класу, до якого вона належала, як-то: жертвоприношення, прокладання іригаційних каналів, огляд польових угідь, виплата винагороди тощо.

Пошук документів полегшувався гарною систематизацією. В архіві Угаріта, де систематизацію з плином часу не порушено, документи поділялися на серії: дипломатичні або міжнародні акти, політичні або політико-економічні досьє тощо. В Урі за III династії архів був систематизований за хронологією, а потім за органами управління. В історії Месопотамії виявлено принаймні один випадок пересистематизації та описування документів. На 32 році правління цар Хаммурапі (1793–1750 рр. до н. е.) завоював Марі, скасував архівні правила, що існували за часів Шамши-Адада I (1813–1781 рр. до н. е.) та Зіпріліма (1780–1757 рр. до н. е.) і наказав пересистематизувати їхні архіви згідно з напрямками діяльності уряду: спершу внутрішня і зовнішня політика, потім – за функціями головних посадовців, а крайні дати виставити за власною хронологією.

На Давньому Близькому Сході функціонували всі типи відомих архівістам сучасного світу архівних інституцій. Статус державних мали палацові архіви. К. Р. Вінхоф визначив, що їх різновидом були архіви канцелярій, які вели політичні та адміністративні справи, відповідали за офіційне оприлюднення та зберігання царських указів [10, р. 22]. Вражаючі результати отримано під час дослідження палацових архівів Угаріта, де виявлено справжню державну архівну систему. В її складі функціонували: *Архів Заходу* (зберігав документи платників податків із провінцій); *Архів Сходу* (зберігав документи з фінансових і юридичних справ жителів столиці); *Центральний архів* (зберігав нотаріальні акти громадян Угаріта про операції із рухомим і нерухомим майном); *Архів Півдня* (зберігав документи, які надходили до палацу Угаріта з хетських земель); *Архів Південного Заходу* (накопичував копії вихідних документів, адресованих провінціям або іноземним країнам, а також переклади документів, що надходили з-за кордону); *Архів Малоого палацу* (зберігав документи про експортно-імпортну торгівлю через південні порти Угаріта); *архіви палацових майстерень* (зберігали документи про виготовлення подарунків іноземним володарям) [7, р. 32–35]. Величезні за кількістю знайдених документів і добре обладнані палацові архіви відкрито археологами в Марі, Німруді, Вавилоні, Еблі, Ашшурі.

Важливе значення мали храмові архіви, переважно влаштовані у целлах. Храми вели активну економічну діяльність, володіли землями, рабами, отарами, крамницями і підприємствами, видавали кредити сріблом і зерном навколишнім мешканцям. Щоб функціонувати ефективно, храми запроваджували канцелярії, бухгалтерії та архіви. Економічні архіви виявлено

в храмах Урука (документи 2600–2400 рр. до н. е.), Ура, Сіппара (у храмі бога сонця Шамаша знайдено 60 тис. документів III–поч. II тис. до н. е.), Нузі, Хорсабаді. Храми зберігали «таблетки» із молитвами, заклинаннями, гімнами, медичними й астрологічними текстами, календарями сприятливих і несприятливих днів. «Таблетки» із цими текстами знайдено у храмовому комплексі Езиди та Набу в Німруді. Людині, яка здійснювала жертвоприношення, в храмі видавали квитанцію, а запис заносили до головної книги. Звіти про жертвоприношення укладали станом на кінець тижня, місяця та року. Для річних звітів використовували великі «таблетки», поділені на графи. Річні звіти передавали до архіву на постійне зберігання.

З бізнес-архівів відомий об'єднаний архів асирійських бізнесменів, які торгували в Каніші (асирійська торговельна місія в Анатолії, XX–XVIII ст. до н. е.). Купецтво, організоване у комерційну палату «kāgum», заснувало цей архів для спільного зберігання документів. Однак, не всі бізнесмени користувалися його послугами. З 105 купецьких будинків, досліджених археологами у Каніші, у 70 виявлено непошкоджені архівні кімнати і ще в 35 – розкидані по підлозі «таблетки».

Серед приватних архівів ґрунтовно досліджені архіви родини заможних громадян Техіптілла (майже тисяча документів др. пол. II тис. до н. е.), принца Сілві-Тессуба (др. пол. II тис. до н. е.) [14, р. 20–31] з Нузі; родини підприємця Нінурти-убалліта (VII ст. до н. е.) [12], власників банкірського дому Егібі (690–480 рр. до н. е.) [13, с. 289–291] та господарів компанії Муразу, що за контрактами здійснювала управління маєтками багатих землевласників [12] (730 «таблеток», 455–403 рр. до н. е.) з Ніппура. В Ашшурі виявлено 6 приватних архівів середньо-асирійського періоду (XVI–XI ст. до н. е.), 27 приватних архівів і 3 приватні бібліотеки, у складі яких знайдено архівні зібрання, ново-асирійського періоду (X–VII ст. до н. е.). О. Педерсен дійшов висновку, що приватні архіви в Ашшурі розміщували в центральних кімнатах будинків (де був домашній олтар), що знаходилися над камерами, в яких родини ховали своїх померлих, або в приміщенні поза центральною кімнатою, розташованою над камерою із похованням [11, р. 44]. В основному приватні архіви зберігали документи про майно, податки, набуття привілеїв їх власниками. Однак, слід зважити, що приватні архіви мали громадяни із певним статусом, високопоставлені чиновники, бізнесмени, храмова верхівка, які, разом із особистими, зберігали документи про свою діяльність за посадою, підприємництво, відправлення культу тощо. На цей факт, зокрема, вказала М. де Джонг Елліс у дослідженні архіву храму Кітітум (Іштар) з Тель-Ісчалі (сучасний Східний Багдад, Ірак) [17].

Як зазначав Е. Познер, «будь-яке обговорення раннього періоду архівної роботи було б неповним без слова про людей, завдяки мудрому піклуванню яких постійно зростали обсяги документальних колекцій» [7]. Щоб стати архівістом, людина мала досконало оволодіти мистецтвом письма. Підготовка всіх видів документів була складовою цього навчання. Про освіту

в Месопотамії написано багато праць, однак подальша службова кар'єра випускника школи в палаці, храмі, бізнес-офісі ще й досі перебуває у колі малодосліджених тем. Видатний американський асиріолог Б. Ландсбергер вважав, що 70% писарів обіймали адміністративні посади, 20% – працювали в приватному секторі, а решта присвячувалася медицині, магії, культу [7, р. 68]. Статус писаря в Месопотамії дорівнює кліру в середньовічній Європі, відтак писарі справляли колосальний вплив на управління державою. Зазвичай писарі походили з елітної верстви суспільства. Вони прагнули вищої кваліфікації для призначення на керівні посади. Архівіст, відповідальний за економічні, адміністративні або юридичні документи, повинен був мати уявлення про функціонування цих сфер і якщо ініціативність і амбіційність були властивостями його характеру, він перебирав на себе керівні функції. Так, архівіст Марі, Іасім-Суму, обійняв посаду керівника адміністрації і персоналу царського палацу. В Хеттській імперії (бл. 1800–1180 рр. до н. е.) писар глиняних «таблеток» належав до сановників двору, щоденно замість царя промовляв молитви богу Теліпіну. Як хранитель архіву царського палацу він одержував спеціальні знаки пошани і відповідну винагороду за службу. У списку царя Бур-Сіна (бл. 2253–2245 рр. до н. е.), що визначав розмір окладів священників і вищих посадовців, вказано, що завідувач архіву мав третє за розміром жалування в державі та вищий ранг, ніж начальник поліції. Е. Познер зазначив, що, на нещастя, таке архівне процвітання не стало ознакою майбутнього добробуту професії [7, р. 68–70].

Таким чином, архіви виникли як результат розвитку управлінської сфери, хоча вже в месопотамському суспільстві цілком усвідомлювалася значущість архівів як історичних свідочств. Починаючи з сер. IV тис. до н. е., архіви були належним чином організовані на зразок сучасних архівних установ, мали засоби забезпечення збереженості відповідно до виду носія інформації, відбулася диференціація архівних закладів за типами. Із впевненістю можна констатувати, що Месопотамія та прилеглий до неї регіон глиняної «таблетки» виробили власні архівні традиції і методи. Як результат виникнення і розвитку архівів з'явилася і конституювалася професія архівіста, місія якого присвячувалася відтоді і дотепер зберіганню людської пам'яті. Відтак, архівна галузь і професія архівіста нараховують понад п'ять тисячоліть і посідають найпочесніше місце серед тих галузей і професій, завдяки яким люди накопичили знання та досвід і можуть називати себе цивілізацією.

Список використаних джерел та літератури

1. *Milkau F.* Geschichte der Bibliotheken im alten Orient / Fritz Milkau ; Aus dem Nachlass hrsg. von Bruno Meissner. – Leipzig, 1935. – 58 s.
2. *Kampman A. A.* Archieven en bibliotheken in het oude Nabije Oosten / Arie Abraham Kampman. – Lombaerts, 1942. – 63 s.

3. *Schneider N.* Die Urkundenbehalter von Ur III und ihre archivalische Systematik // *Orientalia*. – 1940. – Vol. IX. – S. 1–16.
4. *Goossens G.* Introduction à l'archivéconomie de l'Asie Antérieure / Godefroy Goossens // *Revue d'Assyriologie*. – 1952. – Vol. XLVI. – P. 98–107.
5. *Weidner E.* Amts- und Privatarchive aus mittellassyrischer Zeit / Ernst Weidner // *Vorderasiatische Studien: Festschrift für Viktor Christian gewidmet von Kollegen und Schülern zum 70. Geburtstag* / Hg. von K. Schubert. – Wien, Notring, 1956. – P. 111–118.
6. *Papritz J.* Archive in Altmesopotamien Theorie und Tatsachen / Johannes Papritz. – München, 1959. – 50 s.
7. *Posner E.* Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1972. – 283 p.
8. *Bossert H. T.* Sie schrieben auf Holz / Helmuth T. Bossert // *Minoica: Festschrift zum 80. Geburtstag von Johannes Sundwall*. – Berlin : Akademie-Verlag, 1958. – P. 67–79.
9. *Weitemeyer M.* Archive and Library Technique in Ancient Mesopotamia / Mogens Weitemeyer // *Libri*. – 1956. – Vol. 6, № 3. – P. 217–238.
10. *Veenhof K. R.* Cuneiform Archives. An introduction / Klaas R. Veenhof // *Cuneiform Archives and Libraries : Papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale*. Leiden, 4–8 July 1983 / Ed. by Klaas R. Veenhof. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – P. 1–37.
11. *Pedersen O.* Private Archives in Assur / Olof Pedersen // *State Archives of Assyria Bulletin. Neo-Assyrian Text Corpus Project*. – Padova ; Roma, Italy, 1987. – Vol. 1, № 1. – P. 43–52.
12. *Zadok R.* Archives from Nippur in the First Millennium B. C. / Ran Zadok // *Cuneiform Archives and Libraries*. – P. 278–288.
13. *Рагозина З. А.* Великий Вавилон. Банкирский дом Эгиби // *Рагозина З. А. История Мидии, Второго Вавилонского Царства и возникновения Персидской державы* / З. А. Рагозина. – СПб., 1903. – С. 252–292.
14. *Stein D.* The seal impression. Das Archiv des Šilwi-Teššup / Diana Stein. – Weisbaden, 1993. – 283 p.
15. *Soldt van W. H.* The Palace Archives at Ugarit / W. H. van Soldt // *Cuneiform Archives and Libraries*. – P. 196–204.
16. *Matthiae P.* The Archives of the Royal Palace G of Ebla / Paolo Matthiae // *Cuneiform Archives and Libraries*. – P. 53–71.
17. *DeJong E. M.* Delivery records from the Archive of the Kititum Temple at Ishchali / Maria DeJong Ellis // *Cuneiform Archives and Libraries*. – P. 112–120.
18. *Ancient Archives and Archival Traditions. Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*. Oxford Studies in Ancient Documents / Ed. by Maria Brosius. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 362 p.